

Vasérc, vasbuca, vastárgy

Az első magyar vaskohászok műhelyei és technikája a Kárpát-medencében

DR. TÖRÖK BÉLA

Az utóbbi években örvendetesen felerősödött az érdeklődés a korai vaskohászati technikák iránt. A hazai vaskohász szakmának viszontagságai ellenére is igen régi hagyománya az ipari örökség felé való nyitottság, annak megőrzése, felidézése. A magyarságtudományok kutatásának kiszélesedése és nem utolsósorban számos korai középkori iparrégészeti lelőhely feltárása markáns fellendülési lehetőséget biztosított a honfoglalás és az azt követő évszázad vaskohászati technikájának, körülményeinek részletesebb feltérképezésére.

Jelen írás az *archeometallurgia* komplex megközelítési módja alapján mutatja be rövid összefoglalás formájában a 9-10. századi – azaz honfoglaló, kalandozó, illetve törzsszövetségben, fejedelemségben élő – magyarok vaskohászati jellemzőit, a nevezetes ásatások korai középkori vaskohászati vidékek felosztásában történő megemlégtetésétől az alkalmazott technika és technológia ipartörténeti és metallurgiai jellegű részletezéséig.

1. Honfoglalás- és Árpád-kori vasas műhelyek iparrégészeti és történeti vonatkozásai

1.1. A borsod-gömör-tornai térség

Ez a jelentős középkori, észak-magyarországi vaskohászati vidék főként a *Sajó* középső, a *Rima* és a *Bódva* torkolata közé eső szakaszának két oldalán terült el. Déli határa a *Bükk hegység* észa-

ki lejtője volt, északi irányban átterjedt *Gömör* délkeleti szegélyére és *Tornába* is.

A *Sajó* és a *Bódva* közötti hegyes-dombos vidéken és a *Bükk* északi lejtőin nagyrészt szlávoktól származtatható helynevek találhatók. Erre alapul az a feltevés, hogy az érintett vastermelő vidék lakossága a honfoglalás idején és utána valószínűleg hosszabb ideig szláv, vagy zömében szláv volt. A térség egyes helyein a magyarok viszonylag későn telepedtek rá a szláv lakosságra, a *Bódva* völgyében például csak a 12. század folyamán. Nagy kérdés viszont, hogy mikor és milyen módon vonták a területet a magyarok ellenőrzésük alá.

A gömöri gyepű létrejöttével kapcsolatosan valószínűsíthető, hogy az nem a honfoglaláskor, illetve az azt közvetlenül követő években épült ki, hanem a 10. század derekán, a katonai leterheltséget jelentő kalandozások némelyikének kudarca után, a helyi összeütközések hatására. A *Gömör*ben főszerepet játszó és helynevek alapján azonosítható magyar és kabar törzsbéliek minden bizonnyal az *Árpádok* hűséges támogatói voltak.

A korábban elfogadott nézet, miszerint a borsod-gömöri vastermelő vidéken feltárt 10-12. századi bucakemencéket és az általuk működtetett vasipart – főként a szláv eredetű helynevek alapján – kizárólag szláv lakosságnak kell tulajdonítani, erősen megkérdőjelezhető. Egyrészt erre okot ad néhány vastermelésre utaló magyar helynév felbukkanása szláv környezetben, másrészt, főként az 1960-70-es évek iparrégészeti ásatásai és helynévkutatásai alapján, egyre inkább körvonalazódott egy csaknem 5000 km²-nyi kiterjedésű, intenzív vastermelő vidék, amely semmi esetre sem lehetett a helyi lakosság magánügye, még csak kereskedelmi szinten sem. Mindenképpen feltételezhető az adott periódusban egy várszervezetek által regionálisan irányított, de államszervezeti szinten egységes szerkezetű vasipar, illetve annak helyi, kiemelkedő térségi működése. A régészeti leletek és a helynevek arra utalnak, hogy a honfoglaló magyarok az itt talált szláv vaskohászok közé telepítették saját kohászait, és már a 10. században kialakult a vastermelés előbb fejedelmi, majd királyi ellenőrzés alatt álló szolgálonépi rendszere, amely a 13. század közepéig működött.

A szervezeti keretre utaló nyomok közül az egyik sarkalatos pont a *Vasvár* helynév, mint egyfajta szakmai adminisztrációs központ felbukkanása. Felvetődött az ózdi *Vasvár*, vagy *Vasvárpuszta* – amely előbb *Bolyok*, majd vele együtt *Ózd* része lett – ilyen szerepe is. A korábbi feltételezés jobb híján az volt, hogy valamilyen ismeretlen okból a távoli, nyugat-magyarországi *Vasvár* várföldje lehetett, ahogy arra más példa is található – például *Csanád megyében* –, de későbbi kutatási eredmények ezt egyértelműen cáfolták. A borsodi *Vasvár*, amelyről egyébként mindmáig rendkívül kevés adat bukkant fel, jelentős szerepet kellett, hogy betöltsön a 10. században, amelyre utal a feltételezett környezetében található öt törzsi helynév is (*Hetény, Jenő, Kér, Ladány, Várkony*).

A térség középkori vaskohászai a *Sajótól* délre, a *Bükk* északi nyúlványain fellelhető vasérc-előfordulásokat használták fel, a *Sajótól* északra pedig *Rudabánya* vidékéről származó vasércet kohósítottak. *Rudabánya* – eredetileg *Ruda* – vasbányáit csak a 18. század végén említi forrás, pedig a régészeti leletek alapján már a 10-12. században is művelték azokat. *Nováki Gyula* és *Vastagh Gábor* észak-magyarországi ásatásai azt is bizonyítják, hogy a *Rudának* nevet adó vasércet nem csak a közvetlen környezetben használták fel, hanem 20 km-es körzetben szállították is.

A borsod-gömör-tornai vastermelő vidék máig ismert legjelentősebb magyarországi lelőhelyei az 1959-ben feltárt *Felsőkelecsény*, az 1960-61-ben kutatott *Imola* – amelyről aztán az egész térség, sőt később a 11-13. századi *Magyar Királyság* jellemző kemencetípusát elnevezték – és az 1962-ben feltárt *Trizs*. Valamennyi helyszínen *Nováki Gyula* és *Vastagh Gábor* dolgozott. *Felsőkelecsény* és *Imola* esetében *Szendrei János* már a 19. században is tett utalásokat ércbányászatra, „*ércfeldolgozó műhelyre*” és „*agyag öntőcsövekre*”.

A később feltárt, kemencét is tartalmazó lelőhelyek közé tartozik a *kazincbarcikai* ásatás, ahol 1973-ban *Gábor Judit* emelt ki *in situ* egy kohót, illetve a *sajószentpéteri* lelőhely, ahol szintén ő végzett leletmentést. Az egyik említett fontos érclelő vidék közepében, *Rudabányán*, a *Telekes-völgyben* találta meg 1985-ben *Albeker Mária* egy korabeli, az imolaival megegyező típusú kohó medencerészét.

1.2. A nyugat-magyarországi vasvidék

A magyar történettudomány az 1950-es, de talán a 60-as évekig is elég szkeptikus volt a nyugati határmegyék középkori vaskohászatát illetően. Az előkerült régészeti leleteket javarészt kelta vagy római korabelieknek datálták, a földrajzi, illetve helynevek alapján történő, vastermeléssel való kapcsolatteremtést gyakran dilettantizmusnak tekintették. A kőszegfalvi és vasvári leletek, illetve néhány beszédes helynév – a *Szék patak* melletti *Vasverő-szék*, a mai ólmodi *Ribnyák patak* korabeli elnevezése, „*Wigna potoka*” (*vigne* = szláv 'kovácműhely'), *Tömörd* (*temir* = türk 'vas') – egyértelműen átértékelték a terület fontosságát.

Heckenast Gusztáv Vasvárt a nyugat-dunántúli vasvidék 10-12. századi adminisztratív központjának nevezi, ugyanakkor a megfelelő számú forrás és régészeti leletek hiányában nyitva hagyja a pannóniai középkori vaskohászat kontinuitásának kérdését. Árnyalta a problémát ugyanis, hogy a honfoglalók aligha találhattak itt nagyobb létszámú szláv települést, holott a „vasvári” típusú kemence szláv eredetet feltételez. Ugyanakkor *Vasvár* külföldi eredetű vastároló- és elosztóhelyként sem igen funkcionálhatott, mivel ez jelentősebb mennyiségben csak *Stájerországból* érkezhettek, de a stájer vastermelés csak a 12-13. században öltött nagyobb méreteket. A magyar helynévadás viszont arra utal, hogy *Vasvár* már az államszervezés kezdetén elnyerte a nevét meghatározó funkcióját. Emellett a másik sarkalatos pont *Győrffy György* felvetése volt, miszerint a *Kurszán*hoz köthető *kend* népnek az *Árpádok* hatalomra jutása utáni szétszórása során a *Vas megyei* gyepekön jelölték ki annak a töredéknek a szálláshelyét, amelynek egy része bizonyíthatóan vasverő, azaz kovács volt. Ez a felvetés szervesen kapcsolódik a honfoglaló magyarok türk eredetű szakrális kovácmesterségének kérdéséhez.

A nyugat-magyarországi vasvidékkel kapcsolatos nyitva hagyott kérdések megoldásában az 1970-80-as évek iparrégészeti ásatásai új távlatokat nyitottak. A borsod-gömöri vasvidék „imolai” típusú bucakemencéjéhez hasonló kohók, illetve műhelygödörök nyomait találta meg *Gömöri János Rőjtökmuzsajon, Répce-*

visen (3 műhely, 3 kemencével és ércpörkölő gödörrel), *Sopronban* (vasolvasztó-műhely két kohóval a *Bánfalvi úton*) és *Szakonyban*. Az utóbbi helyen az 1982-es ásatás 22 bucakemence felfedezését eredményezte, amelyek összesen 7 műhely falában voltak kiépítve, tehát elöször derült fény az Árpád-kori vaskohászat lehetséges lokális volumenére.

Mérföldkő volt a nyugat-magyarországi vasvidék, de az egész középkori magyar vaskohászat kutatásában az új kemencetípusok immár egyértelmű megtalálása. Ezáltal időben és térben is jelentősen kibővült a 9-12. századi vaskohászat megismerhetősége. Definiálni lehetett két új kemencetípust a 7-9. századból, tehát az avar korból, illetve a honfoglalás évszázadából, amelyek zömmel az észak-nyugati országrészben – *Sopron* környékén – kerültek elő, nagyjából azon a területen, ahol 805-ben szlávok által elüldözött avarokat telepítettek le.

Szabadon álló kemencetípus látványos példánya került elő először *Nemeskéren* (*Gömöri* – 1971-73), így típusának nevét is erről a lelőhelyről kapta. A késő avarkorban, de minden bizonnyal a honfoglalás korában, és esetenként a 10. században is működő „nemeskéri” kemencetípus egyértelmű tipologizálását *Gömöri János* ásatásai közül a *tömördi* (1978), a *harka-kányaszurdoki* (1978) – ahol a kemencetípus kőből épített variánsát találták meg –, az *iváni* (1983) és a *dénesfai* (1984), valamint a már említett korábbi, *Nováki Gyula* vezette *sopron-magashídi* ásatás leletei eredményezték. A „nemeskéri” kemencetípushoz sorolható kohók maradványai előkerültek a határon túlról is, a térség lelőhelyeihez sorolható burgenlandi *Dérföldön* (*Dörfl*) és *Derecskén* (*Drassmarkt*). A „nemeskéri” típushoz hasonló, de annak formai előzményeként tekinthető, később „avar” elnevezést kapó kemencetípus képviselőjét találta meg *Gömöri* 1973 és 1981 között *Tarjánpusztán* – ahol többek között gödörház és kenyérsütő kemence maradványai is előkerültek – és 1997-ben *Ravazdon*. E két hely ma közigazgatásilag egybetartozó települést alkot, és bár kissé távolabb esnek a fentebb felsorolt, aránylag szűk területre lokalizálható „nemeskéri” típusú kohó-lelőhelyektől, egyértelműen a korai középkori nyugat-magyarországi vasvidékhez tartoznak.

Mindazonáltal a honfoglalás kori magyarság vaskohászatának avar kori előzményei immár a nyugat-magyarországi vasvidéken régészetileg megtalálhatók. Ezekhez társul – és a viszonyok, az időbeni alakulás szempontjából roppant érdekes kérdést vet fel – a már említett szláv gyakorlat, illetve lényeges elemként a magyarok *Kárpát-medencébe* magukkal hozott technológiai ismerete.

A térségi palettát színesíti *Gömöri* 1991-92-es ásatása a *Sopron* melletti *Potzmann-dűlőn*, amelyen volt szerencsém személyesen is részt venni. Itt először kerültek elő olyan 10. századi bucakemencék, amelyek technológiailag egyfajta hiányzó láncszemként is felfoghatók az avar hagyományok és az *Árpád-korban* országosan elterjedt „imolai” típusú kemencék között. A lelőhely – sok korabeli nyugat-magyarországi vaskohászati telephez hasonlóan – egykori római villa közelében helyezkedett el. A potzmann-dűlői lelőhelyen találtuk meg először az avar kori onogur vaskohászat 10. századi pannóniai műhelyekben folytatott technológiai örökségét. Ez a későbbiekben vált bizonyossá, illetve ezt erősítették meg a *Somogyban* talált hasonló típusú kemencék, amelyekről a következő alfejezetben lesz szó.

Amint látható, a nyugat-magyarországi vastermelő vidék felvonultatja mindazokat a vaselőállítási technikákat, kemence- és műhelytípusokat, amelyek a 7-12. századi periódust jellemzik. Ezáltal modellértékű területként értékelhető a honfoglaló és állam-szervező magyarság vaskohászatát illetően, de vonatkozik ez a honfoglalást közvetlenül megelőző időszakra is.

1.3. A középkori Somogy vaskohászata

A 7-12. századi kárpát-medencei vaskohászat archeometallurgiai kutatásában az 1990-es évektől kiemelkedő szerepet kap a somogyi térség.

A „nemeskéri” típustól korábbi datálású – bár a kutatások folyamán később definiált –, egyértelműen „avar” típusú bucakemencék kerültek elő a *Balatontól* délre *Zamárdiban*, ahol az 1986-óta tartó ásatásokhoz kapcsolódva a kohászzottörténeti leleteket az *MTA VEAB Iparrégészeti Munkabizottsága* mentette ki, valamint

Alsóbogáton (Költő László – 1998) és *Magyaratádon* (Gömöri – Költő – 1999). A zamárdi leletek egyértelműen a közép- és késő-avar kori vaskohászat markáns emlékei. Felbukkanásuk során még célszerűnek mutatkozott az ottani kemencéket is a „nemeskéri” típusba sorolni, de az újabb példák előkerülése után – *Gömöri János* tipologizálása alapján – egy új kohó-altípus elkülönítése vált lehetővé, a „nemeskéri” típus közvetlen formai elődjeként, gyakorlatilag azonos technológiával. A 2005-ben, *Gallina Zsolt* vezetésével kezdődő ásatáson azután négy lelőhelyen, több mint 27 ezer m² területen 1421 objektumot tártak fel *Zamárdi-Kútvölgyi dűlőben*. A lelőhelyen egy olyan, feltehetően több periódusú, 7-9. századi avar település volt, közel 20 kőkemencés házzal és mintegy 100 szabadtéri kemencével, ahol egyúttal komplex vaskohászati központ is működött. Többek között bizonytalan számú faszénégető boksa, közel 100 ércpörkölő-gödör, 19-20 kohó, újraizzító tűzhelyek és feltételezhetően egy kovácműhely maradványai kerültek elő. A környék avar kori vaskohászati jelentőségét már korábbi ásatások is sejtették, de *Zamárdi* méltán nevezhető *Közép-Európa* egyik legnagyobb korai középkori archeometallurgiai jellegű lelőhelyének.

Az avar és a középkori magyar vaskohászati technika közötti átmenetet – azaz gyakorlatilag a honfoglalás-kori vasbuca-előállító technikát – három, szintén a somogyi vasvidékhez köthető ásatás fémjelzi. *Költő László* 1988-ban végzett leletmentést *Somogyvámoson*, ahol nagyméretű műhelygödörben 22 kohó maradványait tárták fel. Ugyanabban az évben *Stamler Imre* leletbejelentése alapján *Gömöri János* ásatást kezdett *Somogyfajszon*, amelyet 1995-ben folytatott, *Költő László* részvételével. A 16 méter átmérőjű munkaterületen két műhelygödör és 21 bucakemence maradványait tárták fel. A kemencék a Sopron-potzmann-dűlői és a somogyvámosi kohókkal azonos jellegűek, bár a műhelyek szerkezete lelőhelyenként kissé eltérő. A műhelybővítéseknél alkalmazott kemencebontások nyomait is azonosítani lehetett, ezért a felettébb nagy telep páratlanul fontos információkat szolgáltatott a termelés időbeni szerkezeti folyamatáról. A kohótelepnek két használati periódusa figyelhető meg. A korábbi műhely kemencéinek elhaszná-

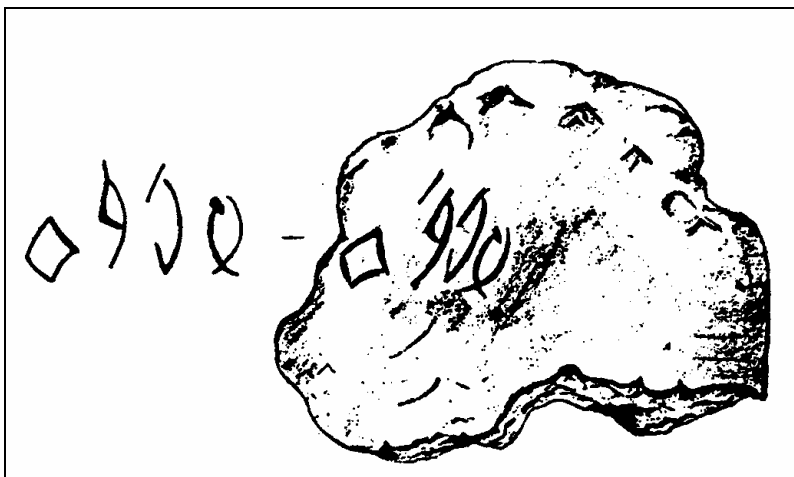
lódása után az eredeti műhelygödrt kibővítették egy második, hasonló méretű műhelygödrrrel, míg a korábbi gödrt az újonnan épített kohók melléktermékeivel – vassalakkal, fúvócső- és kemencefal-darabokkal – fokozatosan feltöltötték.

A telep időbeni működéséről árulkodó információk érdekes lehetőségeket vetnek fel. Az egyik kohó környékén felhasználatlan vasbucákat találtak, illetve megépített, de nem működtetett kemencék is előkerültek, ami arra enged következtetni, hogy a vasolvasztó-telepet hirtelen hagyták el, egy elképzelés szerint az augsburgi vereséget követő fejedelmi hatalomváltás, illetve átszervezés folytán. Ugyanakkor a *pannonhalmi alapítólevél* szerint a terület a 10. század utolsó negyedében *Koppány* birtokában volt, ezért a vastermelés hirtelen megszüntetése a herceg 997-es halálával is kapcsolatban lehetett. Mindazonáltal annyi valószínűsíthető, hogy a telepet nem használhatták 40-50 évig egyfolytában, illetve a két műhely működése között évtizednyi idő is eltelhetett, mivel az I. műhelyben olyan vastag humuszréteg gyűlt fel, hogy a II. műhelyben használt egyik kohót már abba ásták bele az építéskor. A lelet jelentőségét kifejezi az is, hogy a lelőhely leginkább épségben maradt része fölé jurtát formáló őskohó-múzeumot létesítettek, illetve ezen kemencetípus – amely átmenetként tekinthető a „nemeskéri” és az „imolai” típus között – is erről a lelőhelyről kapta a nevét. Mivel nem a teljes területet tárták fel (kb. egynegyedét-harmadát), és figyelembe véve, hogy mintegy 40 kohó jelenléte feltételezhető – természetesen nem egyszerre üzemelve, egy műhelygödörben valószínűleg 3-4 kohó működhetett egyidőben – bizonyos, hogy igen intenzív és tartós vastermelés folyt itt a 10. század közepén, a kalandozások vége felé.

A *bodrog-alsóbüi* vasolvasztó műhely lelőhelyén 1999 tavaszán *Magyar Kálmán*, majd ősszel *Gömöri János* és az *Iparrégészeti és Archeometriai Munkabizottság* végzett ásatást. A műhelygödör kiterjedése és volumene méltó volt a két másik vaskohászati lelőhelyhez: a 24x16 méteres területen 4 műhelyt, de ezen belül 15-20 műhelybővítési periódust tudtak azonosítani. Összesen 42 bucakemence és két kenyérsütő-kemence maradványai kerültek elő. A 10. század első felére datálható telep mintegy 20 évig mű-

köndhetett, és a gazdag leletanyag, a kemencék és a salakdombok egymáshoz viszonyított elhelyezkedése és állapota alapján működésének történetét is nagy biztonsággal rekonstruálni lehetett. Ebben a sütőkemencék elhelyezkedése is segítséget jelentett. Az egyik műhelygödör feltöltésében európai viszonylatban is kuriózumnak számító leletre bukkantak: egy agyag fúvócső kiszélesedő, tölcseres végének töredékére – ilyet egyébként néha több százat is lehet találni egy-egy ásatáson –, amelyre viszont kiegészítése előtt székelymagyar rovásírással rejtélyes üzenetet véstek fel. A lelet jelenleg a legrégebb ilyen jellegű emléknek tekinthető hazánkban. A négy határozott és két bizonytalan rajzolatú rovásjel mellett az író balkezének hüvelykujj-lenyomata is kivehető. A felirat olvasata: *funak*. (1. ábra.)

1. ábra. Az alsóbüi rovásírásos lelet és felirata.
GÖMÖRI – MAGYAR (1999).

Különböző eshetőségek merültek fel a felirat jelentését illetően. Elképzelhető, hogy rontásűző szöveggént értelmezhető, mivel a hosszú, misztikusnak ható kohósítási folyamat sikere a kohászok gyakorlati tudásán kívül szerintük a földöntúli erők jó vagy rossz szándékától is függhetett. Nem kizárható az sem, hogy humoros

módon a fúvócső fallikus formájára utal a rovásírás, annál is inkább, mivel feltehetően a műhelyeknél nők is dolgozhattak, akik például az agyagfúvókák megformázásában segédkezhettek. *Vékony Gábor* szófejtése alapján a legvalószínűbb a *funák* < *fu-nai-k* alak szerinti jelen-jövő idejű, feltételes mód, egyes szám, első személyű „fújnék” jelentés, nagyjából „hadd fújtassak már, fújtatni akarok” értelemben. A közeli vassalak-lelőhelyek környékén valószínűleg két további, hasonló volumenű műhelygödör rejtőzik, és a három műhelycsoport minden bizonnyal összehangolt működése kb. 60 évet ölelhet át.

1.4. Ipartörténeti vonatkozások

A honfoglaló magyarok még itt találhatták az avar (és onogur) kohászokat, és egy ideig igénybe is vehették munkájukat, szolgáltatásaikat. A *Kér* törzs katonáskodó csoportjának idetelepítése is ezt támasztja alá.

A 10. század vaskohászati szempontból is átmeneti időszaknak tekinthető a *Kárpát-medencében*. Fokozatosan új kemence- és műhelytípus terjedt el, amire *Somogyban* és a soproni *Potzmann-dűlőn* találtunk példát, és vele együtt valószínűleg munkaszervezés is módosult. Mindez pedig feltétlenül felveti azt a kérdést, hogy milyen lehetett a honfoglaló magyarok vaskohászata, illetve miért történt ez a szerkezeti-szervezeti változás.

A magyarok honfoglalás előtti vaskohászatáról úgyszólván semmilyen kézzelfogható bizonyíték vagy direkt információ nem áll rendelkezésünkre. Általános kiindulópontként jegyzi meg a szakirodalom a „vas” szó uráli eredetét. Kétségtelen viszont, hogy a magyarok baskíriai, illetve levédiai tartózkodásuk alatt közvetlen közelségében éltek – feltehetően hasonló életmódban – türk népekkel. A türkök eredendő vaskultúráját, a *Türk Birodalom* szervezett vaskohászatát több forrás is megemlíti (*Zemarkhosz* bizánci követ, *Hiüan-cang* kínai buddhista zarándok). Az újabb kutatások alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy a honfoglaló magyarok vaskohászata nem maradt el a korszak és a térség vaskohászatának színvonalától. Közvetett, de a magyarok vastermelésének

folytonosságát alátámasztó bizonyítékok a dél-oroszországi és az ukrainai pusztákon talált, 6-9. századi vastermelésre utaló régészeti leletek, illetve azok a nyelvileg, néprajzilag és régészetileg is alátámasztható kutatási eredmények, melyek szerint a magyarok és a környezetükben élő türk népek között népességkeveredés is létrejött. A kohászati és fémműves technikák fejlettsége a térségben élő, egymáshoz közeli népek esetén valószínűleg nem sokban különbözött egymástól. Mindazonáltal a magyarok nem hozták magukkal a *Kárpát-medencébe* azt a kétoldali, alagútszerű járatokon keresztüli fűjtatással működtetett kemencetípust, amelyet a 9. században a *Kazár Birodalomban* általánosan használtak. A nyugat-magyarországi, avar-onogur hagyományokat követő, szabadon álló bucakemence-típus viszont nem sokkal élte túl a honfoglalást. Az azt felváltó, főként a fejedelemség korára datálható „fajszí” típus beépítettsége, formai, műhely-környezetbeli változása viszont rögtön felveti a kérdést: miért történt mindez? A legvalószínűbb válaszlehetőségek korabeli empirikus tapasztalatokon, illetve éghajlati tényezőkön alapulnak (erről később részletesebben írok). Mindenesetre az még nem bizonyítható régészetileg, hogy a leletekhez kapcsolódó *Fajsz* és *Harka* helynevek egyértelműen a fejedelmi, vagy főméltósági birtokközpontokhoz tartozó telepeket jelölnék. A somogyi vastermelő vidék központja egyelőre ismeretlen, és a „fajszí” kemencetípussal képviselt vaskohászat még nem az országos szintű vastermelő szervezet kialakításához tartozik.

Két fontos dologra azonban a fent említett alsóbüi rovásírásos fűvókalelet határozottan utal: a műhelyben magyar kohászok (is?) dolgoztak, és a magyar köznép tagjai között is lehettek rovásjeleket ismerő emberek. Ugyanakkor ezt a gondolatmenetet követve – és élve azzal a feltételezéssel, hogy a 10. század elején a honfoglaló magyarok, a szakmához szükséges helyismeret hiányában valószínűleg nem kezdtek el rögtön kohászni, hanem azt a régebben itt lakó helyi lakosok végezték – a székely-magyar rovásírás, jelentésétől függetlenül, azt is sugallja, hogy a magyar honfoglaláskor esetleg már dolgoztak itt a későavar kori onogur kolonizációval beköltözött, magyarul beszélő kohászok. Azonban a kutatások szerint a honfoglalás után főként *Somogyban* éltek nagy arányban „öslakosok”, Árpád-házi herceg, *harka* irányítása alatt.

2. Kohósítás a bucakemencékben

A bucavas-kohászatnak nevezhető, a vaskor kezdetétől a 14. század első feléig gyakorlatilag ugyanolyan technológiai alapokon működő tevékenység lényege, hogy felszín-közeli, vasoxid-tartalmú ércekből agyag és homok keverékéből épült kemencékben (bucakemencék), faszenes tüzelés mellett, *direkt úton*, további kémiai metallurgiai beavatkozás nélkül alakítható, acélszerű félkészterméket állítanak elő. A faszén egyben a redukálószer is biztosította szilárdkarbon-tartalma, de leginkább az égéséből származó CO útján. Nem egészen tisztázott még az esetleges adalékanyagok (mészke, homok, fahamu) szerepe, minősége és mennyisége.

Vasércről lévén szó, adná magát a felvetés a kohások és a korabeli „bányászok” – tulajdonképpen ércgyűjtők – összedolgozásáról, de a 7-12. században külön ércbányász-mesterség nem igazán létezett. A kohások általában saját maguk számára biztosították az ércet. A korai középkori vaselőállítás szakmája hosszú idők empirikus tapasztalatán, vagyis a mesterség hagyományain alapult, illetve öröklődött egyrészt nemzedékről nemzedékre, másrészt népről népre (törzsről törzsre). Maga a kohász tudta a legjobban, hogy milyen színű, keménységű, struktúrájú kő a legalkalmasabb érc az eredményes kohósításra. Az mindenestre egyértelmű, hogy a korai középkorban kétféle ércbeszerzési, úgymond bányászati technika létezett. Egyrészt a felszíni vagy felszínközeli úgynevezett gyepvasércet, tóércet vagy mocsárércet gyűjtése, másrészt – ennél jóval kisebb mértékben – a földben levő neogén ércelőfordulások bányászata. Az előbbiek esetében főként patakok, tavak melletti, esetleg állatok, illetve földművelés által feltúrt, vagy 30-40 cm-es földréteg alól kiszedett, kisebb-nagyobb darabokra, néha tömbökre kell gondolni. Az utóbbi módszerre jó példa a *Kópháza* mellett feltárt, valószínűleg a 10. században használt vasércbányák lelőhelye, ahol az ásatások tanúsága szerint mintegy 5-6 méter mély, kb. 1 méter átmérőjű függőleges aknákon keresztül hozták felszínre a vasércet.

Nem könnyű feladat a későavar-, honfoglalás- és Árpád-kori vaskohászati műhelyek alapanyagot biztosító területeinek körülha-

tárolása. Ebben a régészeti ásatások alkalmával talált vasércdarabok vegyi- és ásványtani elemzése nyújthatta a legfőbb támpontot. Mára ennek segítségével elsősorban *limonit*ban gazdag vasérc-előfordulások, mint a kora-középkori vaskohászat nyersanyagbázisai, bejelölhetők a *Soproni-síkságon*, illetve a *Soproni-dombságban*, a *Somogyi-dombságban*, a *Balatontól* északra, a *Bakonyt* körülvevő dombokon, *Rudabánya* és *Tokaj* környékén, a *Borsodi-medencében*, illetve a *Mecsek* vidékén *sziderit*ben dús folterületeken.

A középkori kárpát-medencei vasércleletek kémiai analitikai, ásványtani és mikroszkópos anyagszerkezeti vizsgálatából alapvetően megállapítható, hogy ezek az ércek a manapság iparilag használatos vasérccekhez képest alacsonyabb vastartalmú, de jó reakcióképességű, porózus, réteges szerkezetű, előpörköletlen állapotukban rendszerint kötött hidrátvizet is tartalmazó, *hematitos*, *hematit-goethites* vagy *hematit-limonitos* ásványtípusúak. Kristályos ásványként általában jelentős mennyiségű kvarcot is tartalmaznak. Az előpörkölés az ércek nedvesség-, illetve – például a limonit és a goethit esetében – kötött hidrátvíz-tartalmának eltávolításához volt szükséges. Az előpörkölt, azaz gyakorlatilag dúsított ércnek ugyanis mindenképpen kellett tartalmaznia annyi vasat, hogy az a fémes vasbucsa anyaga mellett a salakba kerülő tetemes FeO általi vasvesztéséget is fedezni tudja. Legalább 40 % körüli vastartalom kívánatos az eredményes olvasztáshoz, amelyet az előpörkölés, illetve esetleges előredukció után az ércek *hematit-* (Fe₂O₃) és *magnetit-* (Fe₃O₄) *tartalma* biztosítja.

A bucakemencében használt vasércnek magas SiO₂-tartalma miatt azok bázikussága (CaO/SiO₂) nagyon alacsony. A nagy SiO₂-tartalom – és az esetleg még adagolt homok – viszont lehetővé tette az alapvetően *fayalitos* (2FeO·SiO₂ – olvadáspont 1170 °C) salak képződését. Így a kézi fűjtatással a bucakemence aknájának alján és tűzterében elérhető 1000-1300 °C-os olvasztási hőmérsékleten képződhetett folyékony salak. Nagyobb mértékű CaO a salak olvadáspontját jelentősen megnövelte volna, így már csak ezért is kétséges meszes kőzetek nagyobb mennyiségű szándékos használata, ugyanakkor a bázikus oxid reakcióba lépett volna a savanyú kemencefalazattal.

Ércpörkölő gödör nyomai előkerültek avar kori kemencéknél, de ugyanúgy „fajszí” és „imolai” típusú kemencék honfoglalás-, illetve Árpád-kori műhelygödreibe is. A mintegy 1-1,5 méter széles, 2-3 méter hosszú és 30-80 cm mély gödrökben fával, vagy faszén-rétegen – esetleg azzal keverve – hevítették az ércet, szabad ég alatt, a tűzbe levegőt fúvatva. A hosszú idők gyakorlatának itt szintén fontos szerepe volt. Tudományos jellegű fizikai-kémiai ismeretek híján a korabeli kohászok tapasztalati úton láthatták be, hogy a pörkölésnél az érc színe és halmazállapota megváltozásával könnyebb dolguk van az olvasztásnál. Anélkül viszont a kohóban minden lassabban történt, nehezebb volt megfelelően magas hőmérsékletet elérni, és előfordulhatott, hogy a kiáramló vízgőz dugulás esetén kárt tett a kemence falában.

A kohósítás másik alapvető anyaga a faszén. Faszénégetőboksák nyomaira főként „nemeskéri” típusú kemencék lelőhelyén akadtak a régészek. Általában kerek vagy ovális, 2-3 méter átmérőjű, 20-35 cm mély, tányér alakú mélyedésekről van szó. A megvizsgált korabeli faszendarabok döntő többsége kocsányos vagy kocsánytalan tölgyből származik. A faszén minimális kéntartalma a későbbi kovácsolhatóság egyik fontos feltétele, bár természetesen a korabeli kohászok sem a kén okozta melegtörékenység, sem a kéntelenítés fogalmát nem ismerhették. Minél lazább szerkezetű volt a fa anyaga, annál nagyobb kémiaiilag aktív felülettel rendelkező és jobb gázátbocsátó-képességű faszén készült belőle. A távozó illókomponensek mennyisége nőtt a száraz lepárlás jellegű égetés hőmérsékletének és időtartamának növelésével. A gyphtal vagy agyaggal borított boksák felszínén távozó, meggyújtható gázok lángjának halványulásából tapasztalati úton tudott következtetni a folyamat előrehaladottságáról a korabeli szénégető. A jól kiégett faszén 90-95 % elemi karbont, 3-5 % hamut, illetve minimális kenet, foszfort, alkáliát és el nem távozott illóanyagot tartalmaz.

A direkt úton acélszerű terméket előállító bucakemencében a fémes vas nem lesz folyékony állapotú. A korabeli technológiával nem tudták a mai folyékony nyersvas-alapú indirekt acélgyártáshoz szükséges 1400-1600 °C-os hőmérsékletet elérni, de gyakorla-

tilag a kézi fújtatási technika általi 1000-1300 °C-os hőmérsékleti limit biztosította a bucaeljárás eredményességét. A modern nyersvas-metallurgia magas hőmérsékletén a folyékony vas a szilárd tüzelő- és redukálószerrel (koks, korábban faszén) érintkezve annak C-tartalmát oldja, így a 3,5-4,5 % C-tartalmú nyersvas nem kovácsolható, közvetlenül csak öntödei célokra használható fel, illetve további frissítés és dezoxidálás (acélmetallurgia) útján lesz belőle acél.

A bucakemencében az ércből kiolvadt az alacsonyabb olvadáspontú salak, jelentős mennyiségű vasoxidot (FeO) tartalmazva. A salakot célszerű volt a keletkező buca közeléből eltávolítani, kifolytatni a kemencéből. A vasoxid fennmaradó része a faszén karbontartalmából képződött CO segítségével fokozatosan redukálódott, indirekt redukció útján, illetve feltételezhető a szilárd karbon direkt redukáló hatása is. Valójában több tucat paraméterrel leírható, párhuzamos fizikai-kémiai, metallurgiai folyamatokról van szó.

A kohósítás 8-10, esetleg 12 órán át tartott, közben folyamatos fújtatás szükségeltetett, illetve a kürtön át pótolni kellett az elégett faszenet, tehát embert próbáló munka volt. Mintegy 15-20 kg vasérc kohósításának végeredménye egy általában 2-3 kg súlyú, szivacsos szerkezetű, többé-kevésbé képlékeny, alacsony karbon-tartalmú, de salakzárványokkal szennyezett vastömb, a buca volt. Ezt a kemencéből az áttört mellnyíláson keresztül fogókkal húzták ki, és még meleg állapotban, illetve egy helyszíni tűzhelyen újraizzítás után kalapálva tömörítették, kipréselve belőle a megtapadt salakos részeket. A cipó, kocka vagy rúd alakúra tömörített darabokat, mint félkész terméket, késztermék kovácsolására elszállították.

3. A bucakemencék és műhelyeik jellemzői

Elmondható, hogy metallurgiai teljes „vertikum” működött egy-egy honfoglalás kori vaskohászati helyszínen. A központi helyet – nem geometriailag – természetesen a kemencék foglalták el. Kemencetípustól függetlenül egy kohó körül többen is serénykedhettek, hiszen a folyamatos fújtatás igen fárasztó lehetett, többen is

végezheték, akár egymást váltva is. Amellett a folyamatos faszén-adagolásra és az esetleges kemencejavítgatásra is gondolni kellett.

A korai középkori és Árpád-kori – s itt a vizsgált korszakot célszerű bővíteni a 7-12. századra – kárpát-medencei bucakemencék építésük szerint két alapvető csoportba sorolhatók: szabadon álló és műhelygödör falába épített kemencékre. Ez a sorrend egyben időrendet is jelöl, ahol a határvonal nagyjából a honfoglalás időszaka. Az viszont a hazai bucakemencék építési helyére általánosan érvényes, hogy szinte mindig sekély vízű patak, forrás vagy kis tó közelében található. A vízre egyrészt a kohó építésénél, az agyagtapasztáshoz, illetve az ércmosásnál, másrészt természetesen az egész napos munkát végző kohászok mindennapi személyes szükségleteihez is szükség volt.

A 7-9. században használt, ún. *avar* és *nemeskéri* típusú bucakemencék szabadon álló kohók voltak, és a többi korai középkori kemencéhez hasonlóan agyag és homok keverékéből készültek (a kemencetípusokat a továbbiakban idézőjel nélkül nevezem meg). Ez alól egyedüli kivételként a kőből készült harkai kemencét lehet említeni. Mindkét kemencefajtára jellemző viszont, hogy a kemence előtti sekély mélyedésben mindig található kifolyt salak, amely a mellfalazat alja és a talaj közötti résen át távozott a kemencéből, és minden bizonnyal fontos információt jelentett a kohász számára az olvasztás állapotáról. Ez technológiai jellemzőnek tekinthető, ami által az olvasztás lerövidülhetett, a buca kevésbé szennyeződhetett, ugyanakkor a kifolyó fayalitos salakkal jelentős mennyiségű vastartalom is távozott.

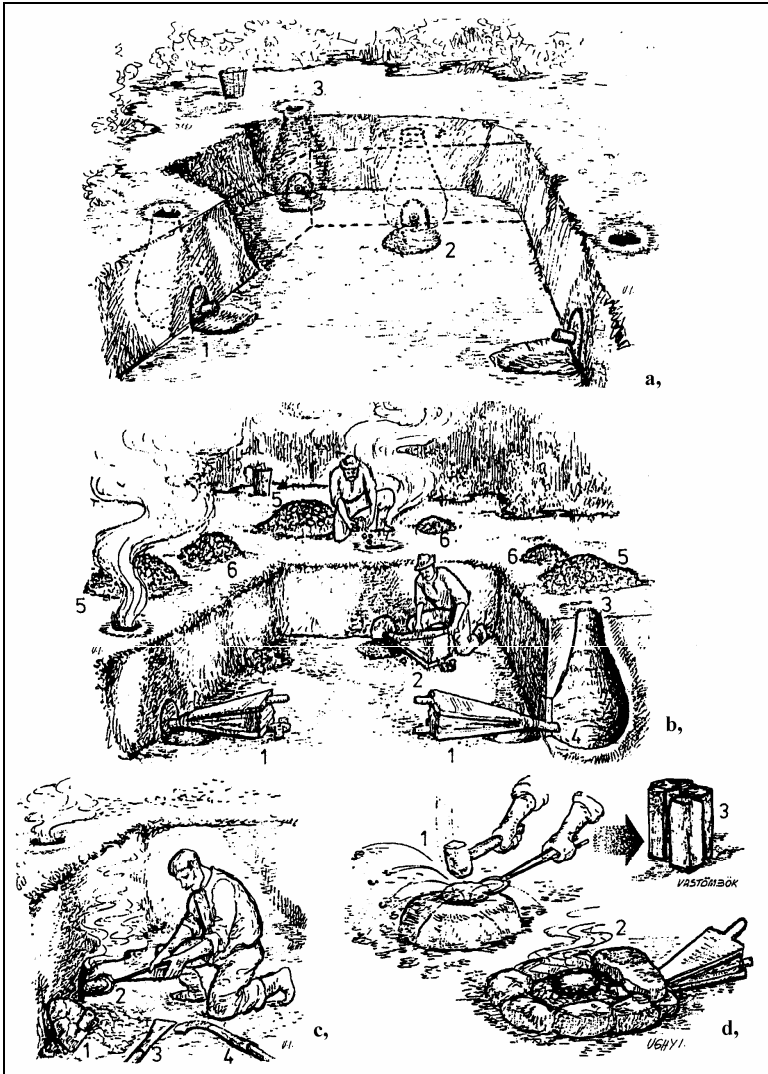
A korabeli középkori kárpát-medencei vaskohászatban – ha lehet így fogalmazni – forradalmi konstrukciós változást jelentett a magyarok által használt *fajszí* kemencetípus megjelenése. Ezek a 10-11. században használt kemencék már földbemélyített műhelygödrök falába voltak kiépítve. Persze felvetődik a kérdés, hogy miért volt erre a változtatásra szükség. A válaszra több lehetőség is adódik, de bizonyos, hogy itt is az empirikus tapasztalatok a fő mozgatórugók. A beépített kemencék hőszigetelése jobb, mint a szabadon álló kemencéké. Ugyanakkor bebizonyosodott, hogy eb-

ben a kemencetípusban a kohósításokat általában ősszel, illetve tél elején végezték a kalandozások korában, így a mélyebb műhelygödörökben időjárástól védettebb helyen dolgozhattak a korabeli kohászok. Hosszabb távon érvényesülő éghajlati változás is közrejátszott a műhelygödörök kialakításában, ugyanis a későavar időszak igencsak száraz éghajlatát a 10. századtól csapadékosabb időjárás váltotta fel fagyos telekkel tarkítva, amely a lakóházak építésmódjára is kihatott.

A fajszi típusú bucakemence csaknem teljes magasságában műhelygödör oldalába épített, felfelé szűkülő aknás kemence. Magassága 70-80 cm, legszélesebb medenceátmérője 30-40 cm, legkeskenyebb torokátmérője 10-15 cm volt. A kemence mellső részén, alul 30-40 cm széles és ugyanilyen magas mellnyílás volt, amelyet kohósításkor odaillő, a falvastagságtól néhány cm-rel vékonyabb, szintén agyagból készült mellfallal zártak el. A mellfal közepébe 5-8 cm átmérőjű lyukat alakítottak ki, amelybe 10-12 cm hosszú agyag fúvócsövet helyeztek, 3-5 cm-nyi része belógott a kohótérbe, és enyhén ferdén lefelé beépítve funkcionált. A fajszi típusú kemencék aknájának, medencéjének mérete és formája az avar és a nemeskéri típusokkal megegyező, illetve nagyon hasonló, kvázi beépített avar típusú kemencéről van szó. A technológiai hasonlóság mutatkozik az ugyanolyan jellegű és szerepű mellfal és fúvókák használatában is. A fúvókák igen nagy számát az indokolja, hogy a fújtatás alatt a fújtató fanyele gyakran hozzáütődött az agyagfúvóka tölcserés végéhez – mivel abba külön anyaggal nem volt betapasztva –, így rendszerint elkerülhetetlen volt annak sérülése, amely legkésőbb a mellfalazat kibontásakor egyébként is bekövetkezett. Az ásatásokon gyakran található olyan fúvókamaradvány, amelynek belső felszíne örzi a formázófa vagy formázónád lenyomatát. A salak ennél a kemencetípusnál is kifolyt a kemencéből a salakcsapoló-nyíláson át, a mellfal előtti salakgyűjtő gödörbe.

Ennél a kohótípusnál – amely a hazai arheometallurgia legutóbb felfedezett korai középkori kemencetípusa – a lelőhelyeken relatíve sok kemencét és több, egymásra és egymásból építkező műhelygödört találtak a régészek. A somogyfajszi és bodrog-alsóbüi műhelyek, valamint a soproni *Potzmann-dűlőben* találtak között any-

2. ábra: Vasbuca készítés a somogyfajsi műhelyben

a, 1: a kohó metszete; 2: műhelybővítéskor elbontott kohó, amelynek az alja maradt meg; 3: a bővítés során beépített új kemence; b, 1: fújtatók; 2: a fújtatás művelete; 3: toroknyílás; 4: medence, tüztér; 5: faszénhal-

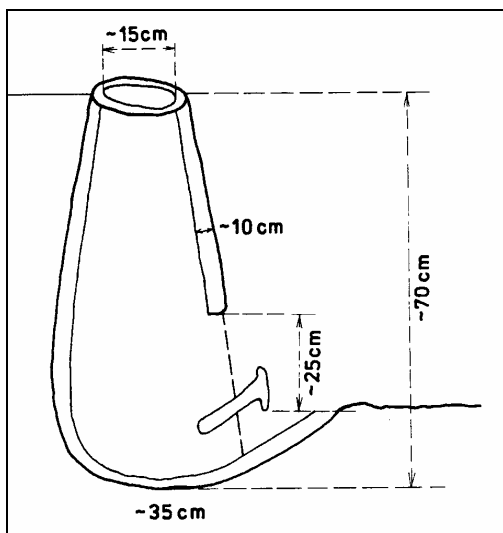
mok; 6: vasérckupacok; c, 1: kiemelt mellfal és fúvóka; 2: a vasbuca kiemelése; 3: salakleverő szerszám; 4: buca- és salakkihúzó szerszám; d, 1. a salak kiverése, a buca tömörítése; 2: a buca újraizzítása tisztítás és alakítás közben; 3: a bucából kialakított vastömbök, vasrudak. – Ughy István rajzai, GÖMÖRI (1999).

annyi szerkezeti különbség van, hogy amíg az előbbieknél nagyméretű műhelygödörök oldalába vájva, battériaszerűen, körben több kemence is elhelyezkedett, amelyből 2-4 működött egyszerre, addig a soproni lelőhelyen különálló, egymás melletti kis műhelygödörökben egy-egy – maximum két – kemencét működtettek, amely elv már a későbbi, Árpád-kori, „imolai” típusú kemencék műhelyeit idézi. A 2. ábra a somogyfajszai műhelyben történt korabeli munkálatokat próbálja rekonstruálni.

Az eddig tárgyalt kemencetípusokkal ellentétben az *imolai* típusú bucakemence maradványait mind a borsodi, mind a nyugat-magyarországi – és a hozzá tartozó balaton-felvidéki – vastermelő-vidéken megtalálták. Szlovák régészek is gyakran ezen a néven definiálják az ott feltárt hasonló típusú kemencéket, így például a *somkúti* (*Gemerský Sad*) ásatás alkalmával előkerült kohókat. Elmondható, hogy ez a típusú kohó az államalapítás és a királyi Árpád-kor első két századának jellemző kemencetípusa.

Az *imolai* típusú bucakemencéket 80-100 cm mély, ovális vagy szabálytalan téglalap alakú, változó nagyságú, 5-10 m²-es, néha ennél is nagyobb alapterületű műhelygödör rövidebb oldalába építették, műhelyenként egyet, ritkábban kettőt. A műhelyekben rendszerint külön kimélyített gödörök is találhatóak, amelyek munkavégzésnél ülögödörként vagy anyagtárolásra szolgálhattak. További 20-40 cm-es átmérőjű kiégett foltok utalhatnak a kemencéből kivett buca továbbbizzítására, vagy a kemencéből kikapart, még meleg salak ideiglenes tárolásának helyére. A salakot ugyanis ki kellett kaparni az olvasztás végén, ennél a típusnál soha nincs a kemencéből kifolyt salak. Az olvasztás folyamán az érc megolvadt salakalkotói inhomogén, folyékony, de nagy viszkozitású, aránylag gyorsan megdermedő salakként az aknaszerű belső tér jól kimélyített medencéjének aljába gyűltek össze, és a 25-30 cm széles, nagyjából ilyen magas, boltíves mellnyílás alatti padkaszerű kiépzés miatt a salak nem tudott kifolyni.

A kemencék eredeti, 80-85 cm-es magasságából jó esetben mintegy 60-65 cm maradt meg. A medence – ahol a tüztér is megtalálható – legnagyobb átmérője 40-45 cm, a legkisebb felső átmérő 15 cm körüli, esetleg még kisebb volt. Ez utóbbi tulajdonképpen a torokátmérő. A kemencefal mintegy 3 cm vastag agyagból készült, és a műhelygödör oldalához épített rész is ki volt tapasztva. Az imolai ásatáson ezt követően a műhelyfalban kb. 20 cm-es vastagságban szürkére, majd ugyanilyen vastagon vörösre égett réteg következett. Előfordult olyan eset is, amikor a kemence alján a megolvadt salak közvetlenül a földdel érintkezett. A kemencetípus szerkezeti metszete a 3. ábrán látható.

3. ábra. Az imolai típusú kohó metszete és jellemző méretei.
GÖMÖRI – TÖRÖK (2002).

Az imolai típusú kemencék ásatásainak szintén fontos jellemzője, hogy sohasem találtak mellfal-maradványokat. Fúvócsöveket igen, de nem mindig olyan nagy számban, mint a *nemeskéri* típus esetében. *Vastagh Gábor* feltételezése szerint az imolai típusú kemencében az olvasztás nyitott mellfallal történt. *Gömöri János* szakonyi ásatása alapján mindezt kiegészíti azzal, hogy nagyobb

vasércrögökkel zárták el a mellfalat, és ebbe illesztették bele az agyagfűvőkát, amihez a fűjtató csatlakozott. Erre utalt a műhelygödörben és a szétrombolt kemencék feltöltésében talált, néha több kupacnyi félig pörkölt ércdarab.

Érdekességként megemlíthető még a *röjtökmuzsaji ásatás*, ahol a csaknem épen megtalált kemencék toroknyílása ellipszis keresztmetszetű volt, illetve a műhelygödör közepén levő, aránylag nagyméretű cölöplyukak valamiféle tetőszerkezet tartóoszlopaire utaltak.

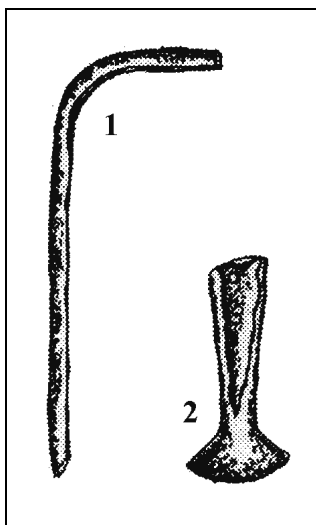
Mindenesetre a mellfal nélküli olvasztás és a kemencék korábbi, szabadon álló típusokhoz képest durvább, sematikusabb kiképzése elgondolkodtató. Adja magát az a felvetés, hogy az imolai típusú kemencék kisebb határfokkal működtek, mint későavar kori és 10. századi elődeik. Mintha az egyszerűbb kemenceváltozat országos elterjedésével a mesterség bizonyos vonásai is egyszerűsödtek volna.

Érdekes megfigyelni az analógiát a fent említett kárpát-medencei bucakemencék és a 8-11. századi nyugat-morvaországi kohók között. Ott 12 vasolvasztó telepet tártak fel, amelyeken három kemencetípust tudtak definiálni. Ebből az egyik a tipikusan szláv, földbemélyesztett *želehovicei* típus. Lényegesebb viszont számunkra *Olomučany* lelőhely két másik típusa, amelyből a szabadon álló kemencetípus a mi nemeskéri típusunkkal csaknem megegyező, míg a másik típus formailag a hazai imolai típust követi, de az olvasztás technológiájában – mellfal használata révén – a fajszi típussal mutat rokon vonásokat.

A vasolvasztás szerszámaiból és segédeszközeiből – ilyen a fából és bőrből készült fűjtató, illetve a vasból készült fogók, kalapácsok, kihúzó és kaparók (4. ábra) – csak elvétve akadtak tárgyi bizonyítékok, így a folyamatról egyértelműen a salakdarabok és kemence-maradványok tanúskodnak a legjobban.

Végezetül régóta érdekes felvetés, hogy valójában mekkora is volt egy bucakemence termelékenysége, adott időszak alatt mennyi vasat lehetett vele előállítani, illetve tovább bontva a kérdést, mennyi vasat tudott produkálni a 9-10. századi magyar vastermelő szervezet. Ebben az igen nehéz kérdésben támpontot adhat az egy-egy kemencéhez konkrétan köthető, in situ megtalált salakhalom

mennyisége, a fellelt fúvócsövek száma – ebből minden olvasztáshoz új kellett –, a kemencék szerkezete, hasznátságát jelző kiégettsége, a rekonstrukciós olvasztási kísérletek tapasztalatai, és persze több aspektusból végzett fizikai-kémiai számítások sora. Mindezek ellenére csak feltevésekre támaszkodhatunk, és a témával foglalkozók véleményei között néha volumenbeli eltérés is mutatkozik. *Mérey-Kádár Miklós* és *Mayer János* szerint a honfoglaló magyarok évi vasszüksége 160 ezer főre számítva 1600 tonna. Ez persze több szempontból is támadható, hiszen a vastárgyak nagy része némi javítgatással éveig kitarthatott, ugyanakkor nem ismerjük a zsákmányolás révén, illetve kereskedelemmel be-

4. ábra. *Bucakihúzó (1) és salakleverő (2) a trizsi ásatásról.*
GÖMÖRI (2000).

szerezett vastárgyak mennyiségét. Az viszont kutatásaink során bizonyosnak látszik, hogy egy korai középkori, 1 m³-nél kisebb aknájú bucakemence a napi egy olvasztás alatt kb. 2 kg vasbucát adott, és egy kemence átlagosan 10 olvasztást bírhatott ki. Persze itt újabb hibalehetőséget rejt, hogy több kemencét csak egyszer-kétszer használtak, illetve gyakran megfigyelhető az ásatásokon, hogy

egy-egy műhelyt csupán az év egy bizonyos periódusában, néhány hónapig tartottak üzemben. *Gömöri János* 10 somogyfajsi méretű műhely egyidejű működését véve alapul, évi 80 tonna vasbuca előállítását feltételezte, amely mintegy 8000 harcos felszerelésére lett volna elég. De ha a fentebb említett vasszükséglet-számítás elbizonytalanító tényezői mellé még hozzávesszük a kemencékkel kapcsolatos problémákat, illetve azt, hogy például a *fajsi* típusú, mintegy 40 kemencét feltételező lelőhelyek tanúságai alapján előfordult, hogy műhelyenként csak 2-3 kemence üzemelhetett egy vasolvasztási periódusban, máris elvesztünk a probléma útvesztőjében...

S z a k i r o d a l o m

- ÁGH J. – GÖMÖRI J.: Investigation of Materials from the Somogyfajsz Workshop. A somogyfajsi műhely anyagainak vizsgálata. = *Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban*. DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajsz, 1997. 1999.
- ALBECKER M.: Rudabánya – a telekes-völgyi ásatás. = *Régészeti Füzetek* 39, Budapest, 1986.
- BENKŐ L.: A kányaszurdoki leletek keletkezése. = *Arrabona* 21. Győr, 1979.
- FÚRYOVÁ, K.: Začiatky stredovekého železiarstva v Gemeri. Anfänge der mittelalterlichen Eisenmetallurgie in der Gemer-region. = *Archaeometallurgy of Iron in the Carpathians Region, Seminar Herľany, 1994. Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied*. Nitra, 1995
- GÖMÖRI J. – KISHÁZI P.: Iron Ore Utilization in the Carpathian Basin up to the Middle Ages with Special Regard to Bloomeries in Western Transdanubia. = *Neogene Mineral Resources in the Carpathian Basin*. VIIIth RCMNS Congress, Budapest, 1985.
- GÖMÖRI J. – MAGYAR K.: Az 1999. évi ásatás Bodrog-Alsóbü vasolvasztó műhelyében, rovásírásos agyagfűvő. Excavation in the Iron Smelting Workshop at Bodrog-Alsóbü in 1999, Clay Twyer with Szekel Runiform Script. = *Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagyományok és újítások a korai középkor-*

- ri vaskohászatban*. DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajsz, 1997. 1999.
- GÖMÖRI J. – TÖRÖK B.: Technical Examination of the Early Medieval Ferrous Metallurgical Finds from Hungarian Sites. = *Archaeometry 98. Proceedings of the 31st Symposium, Budapest (1998)*. *Archaeologia, British Archaeological Reports International Series 1043 (II)*, Oxford, 2002.
- GÖMÖRI J. – VERŐ J. – IVANCSICS J. – CSONGOR É. – SZENDE K.: Une mine de fer et des fourneaux médévaux sur le territoire de Kópháza. = *113 Congress International sav. Strassbourg (1988)*, *Techniques Minières*. Paris, 1992.
- GÖMÖRI J.: A 9-10. századi vaskohászat. = *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. Balassi Kiadó.
- GÖMÖRI J.: A korai középkori vasolvasztó kemencék és az ékelt vasbucák kérdése. = *Iparrégészet. Industrial Archaeology I*. Veszprém, 1981.
- GÖMÖRI J.: *Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat emlékei Pannoniában*. Sopron, 2000. Soproni Múzeum – MTA VEAB.
- GÖMÖRI J.: Az avar kori és X-XI. századi vaskohászat régészeti emlékei Somogy megyében. The archaeological sites of county Somogy in the Avar and early Árpád-period. = *A Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 14*. Kaposvár, 2000.
- GÖMÖRI J.: Jelentés a nyugat-magyarországi vasvidék régészeti kutatásairól II. = *Arrabona 19-20*. Győr, 1977-78.
- GÖMÖRI J.: Jelentés az 1986. évi zamárdi vaskohó-ásatásról. = *Bányászati és Kohászati Lapok – Kohászat*, 120. évf. 5. sz. Budapest, 1987.
- GÖMÖRI J.: Nemeskéri típusú vasolvasztó műhelyek Pannonia onogur kolonizációja időszakából. A zamárdi kohótelep. = *Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban*. = DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajsz, (1997) 1999.
- GÖMÖRI J.: Preliminary report on the Excavations of 10th Century AD Iron Smelting. Előzetes jelentés a somogyfajszai és a soproni X. századi vasolvasztó műhelyek ásatásáról. = *Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban*. DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajsz, (1997) 1999.
- GÖMÖRI J.: The Hungarian Bloomeries. = *Archaeometallurgy of Iron. International Symposium Liblice (1987)*. Prague, 1989.

- GÖMÖRI J.: The Szakony Bloomery Workshops. = *Journal of the European Study Group on Physical, Chemical, Biological and Mathematical Techniques Applied to Archaeology*. Strasbourg, 1988.
- GÖMÖRI J.: 10. századi vasolvasztó műhely Somogyfajszon. = *Bányászati és Kohászati Lapok – Kohászat*, 129. évf. 7. sz. Budapest, 1996.
- GYÖRFFY GY.: Honfoglalás és megtelepedés. = *Honfoglaló őseink*. (Szerk.: Veszprémi L.) Budapest, 1996. Zrínyi Kiadó.
- GYÖRFFY GY.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- HECKENAST G. – NOVÁKI GY. – VASTAGH G. – ZOLTAY E.: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- HECKENAST G.: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- HEGEDŰS Z.: *A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum és a soproni Liszt Ferenc Múzeum vasbucáinak kohászat-történeti vonatkozásai*. Budapest, 1960. (A Kohászati Történeti Bizottság Közleményei.)
- HOLLÓ L. – VERŐ J.: Geofizikai mérések a Magyarfalva-Kányaszurdoki vaskohónál. = *Arrabona* 21. Győr, 1979.
- KESIK G.: Honfoglalás. – Múzeumi foglalkozás 5. osztályosok részére a Magyar Nemzeti Múzeum honfoglalást bemutató kiállításán. = *Gyermekek a múzeumban – múzeumpedagógiai olvasókönyv*. (Szerk.: Foghtüty K. – Harangi A.) Tárogató Kiadó, Budapest, é. n.
- KÖLTŐ L.: Előzetes Kutatási eredmények az Alsóbogát-Csanálosi dűlőben felfedezett vaskohászati lelőhelyen. Preliminary report about the early medieval furnaces of Alsóbogát-Csanálosi site. = *Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban*. DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajsz, (1997) 1999.
- KÖLTŐ L.: The Early Medieval Furnaces of the Somogyvámos-Gyümölcsény sites. Koraközépkori vaskohók Somogyvámos-Gyümölcsény lelőhelyen = *Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagyományok és újítások a korai középkori vaskohászatban*. DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajsz, (1997) 1999.
- LEHOCZKY A.: *Hangony-Hódos völgye a honfoglalás idején és a középkorban*. Miskolc, 1996. Felsőmagyarország Kiadó.
- MAGYAR K.: A Preliminary Report on the Archaeological Research of the 10th Century Iron-Smelting Site in Bodrog-Bú. Előzetes jelentés a Bodrog-Bú-i X. századi vasolvasztó műhely régészeti kutatásáról. =

- Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagymányok és újítások a korai középkori vaskohászatban.* DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajs, (1997) 1999.
- NOVÁKI GY. – VASTAGH G.: Középkori vasolvasztó-hely feltárása Felsőkelecsényben. = *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 3. Miskolc, 1963.
- NOVÁKI GY.: Archäologische Denkmäler der Eisenverhüttung in Nordostungarn aus dem X-XII. Jahrhundert. = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21. Budapest, 1969.
- RÓNA-TAS A.: *A magyarság korai története.* Szeged, 1993. JATE Magyar Östörténeti Kutatócsoport. (Magyar Östörténeti Könyvtár 9.)
- SOÓS Imre: Vasércbányák és vashámorok a Bükkhegységben a 18. században. = *Bányászati Lapok*, 88. évf. 1955. 7-8. sz. 427-432. old.
- SOUCHOPOVÁ, V.: Nález hutnické dílny v Olomučaneh na Blansku. = *Sborník Okresního Muzea v Blansku* 5. 1973.
- SOUCHOPOVÁ, V.: Počatky západoslovenského hutnictví železa ve světle pramenů z Moravy. The Beginnings of the Metallurgy of Iron among Western Slavs in the Light of Sources from Moravia. = *Studie Archeologického Ústavu Akademie Věd ČR v Brně.* Brno, 1995.
- SZÓKE B. M.: A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. = *A magyarok időben és térben.* = Tata, 1999. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Igazgatósága. (Tudományos füzetek 11.)
- TÖRÖK B.: Chemical and Metallographic Analysis of Iron Ores and Slags Found in Medieval Bloomery Sites and Obtained by Smelting Experiments. = *Archaeometallurgy of Iron in the Carpathians Region. Seminar Herľany, 1994. Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied.* Nitra, 1995.
- TÖRÖK B.: About the Technical Investigations of Ore, Slag and Wall-fragment Samples Found Next to the Sites of Nemeskér-type Furnaces. Nemeskéri típusú vasolvasztó kemencék lelőhelyén talált ércek, salakok és kemencefal-darab műszaki vizsgálatai. = *Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagymányok és újítások a korai középkori vaskohászatban.* DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajs, (1997) 1999.
- TÖRÖK B.: Latest Technical Examinations (1995-1997) of Medieval Iron Slags Found in Hungary – Metallurgical Processes in the Medieval Bloomery. = *Východoslovenský Pravek. Special Issue. Archaeometallurgy in the Central Europe.* Košice, 1999.

- TÖRÖK B.: Alföldi jellegű egykori településeken feltárt 10. és 13. századi vaskohászati emlékek archeometallurgiai vizsgálata. Archaeometallurgical examinations of finds from medieval settlement sites dating from the 10th and 13th centuries, in the areas of the Hungarian Plain. = X. *Bányászati és Kohászati Konferencia, Nagyszében, 2008. április 3-6.* Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság.
- TÖRÖK B.: Crystallization of Iron Slags Found in Eraly Medieval Bloomery Furnaces. = *5th International Conference on Solidification and Gravity, Miskolc-Lillafüred, Hungary, (2008). Materials Science Forum* 649 (2010). Trans Tech Publications, Switzerland
- TÖRÖK B.: Árpád-kori vaskohászati műhelyek metallurgiája a műszaki vizsgálatok tükrében. = *Gesta. A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata IX. Archaeometria és régészet.* (Szerk.: P. Fischl K., Lengyel Gy.) Miskolc, 2010. p. 227-232.
- VÉKONY G.: Székely írás legrégebb emléke Bodrog-Alsóbü vaskohászati műhelyéből. The Oldest Inscription in Szekel Runiform Script. = *Traditions and innovations in the early medieval iron production. Hagományok és újítások a korai középkori vaskohászatban.* DSAA – MTA VEAB IAM nemzetközi kiadvány, Sopron-Somogyfajsz, (1997) 1999.
- WOLF M.: Az Árpád-kori vaskohászat újabb emlékei Borsod megyében. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 27.* Miskolc, 1988.

